

Др Александар М. Ваџић:

ДРУШТВЕНИ КАРАКТЕР И РАСПОДЕЛА ДОХОТКА

Предмет мога разматрања, доходак, на први поглед чини се стручно-економским. Трагање за друштвеним основама његовог формирања и законима његове расподеле, међутим, нужно нас води до темељних обележја социјалистичког друштвено-економског система, друштвене својине и самоуправљања.

Заједничка полазна основа, на жалост, или на срећу, не води увек истом линијом закључивања. Када о друштвеној својини симултано расправљају економисти и правници, на пример, неспоразуми су лако могући, јер из различитих углова посматрања исте ствари проистичу и различити закључци о њеном друштвеном значењу. У складу са римском традицијом својине, наиме, правници својину често схватају као највише право или као скуп свих права над ствари (*Plena in re potestas*). Економисти или, боље рећи, политички економисти, пак, полазећи од Марксове одредбе, по којој „Свака производња јесте присвајање природе од стране индивидуе у оквиру неког одређеног друштвеног облика и његовим посредством” (Прилог критици политичке економије, Култура, Београд, 1960. стр. 196), када говоре о својини имају у виду друштвени облик, а то значи основе и мерила присвајања друштвеног производа односно националног дохотка, који могу, али не морају бити правно регулисани. Право својине и својина у економском смислу речи, дакле, нису исто, најпре по томе што се прво јавља само у одређеним историјским условима а друго је, као интегрална димензија производних односа, саставни део привредног живота, а затим по томе што и тамо где се јављају упоредо не фиксирају исте видове друштвене појаве о којој је реч. Уз извесно поједностављење, неопходно да би се појаве могле сагледати у чистом виду, могло би се рећи да право објашњава статику, а политичка економија динамику друштвених односа. Или, другачије речено, право одређује ко је власник постојећег друштвеног богатства, док политичка економија утврђује како је оно створено, како се обнавља, проширује и друштвено расподељује.

Имајући у виду наведене моменте, са економског становишта говорити о својини значи говорити о основама и мерилима за присвајање друштвеног производа односно националног дохотка. У том смислу, с обзиром на карактер основне организације удруженог рада, која по Нацрту устава представља „основни облик удруженог рада, у коме радници остварују неотуђиво право да, радећи друштвеним средствима, управљају сво-

јим радом и условима рада и одлучују о резултатима свога рада" (*Основна начела*, одељак III, ст. 8), доходак основне организације удруженог рада представља не само почетни оквир расподеле већ и централну категорију читавог система друштвене репродукције у условима самоуправне социјалистичке привреде.

Без икаквог образложења, поменућу да такав значај дохотка има дубоко друштвено, односно политичко-економско значење, јер се у њему на синтетички начин изражавају сва основна обележја самоуправне робне привреде. Тако посматран, доходак за систем самоуправне робне привреде има исто значење као и земљишна рента за феудални и профит односно вишак вредности за капиталистички привредни систем. Њихова сличност се, међутим, ту и завршава, јер доходак основне организације удруженог рада, будући да се ствара на основама сасвим различите, и у односу на феудално и у односу на капиталистичко друштво, потпуно нове друштвене организације рада, мора имати и има другачије основе присвајања и мерила расподеле. За сва класна друштва, наиме, карактеристично је друштвено, класно раздвајање потребног рада и вишка рада, које изражава различит положај друштвених класа у производном и свим другим привредним процесима. У социјалистичком друштву, пак, јединственост дохотка као примарне категорије читавог система изражава, на плану присвајања резултата производног процеса, сједињеност средстава за производњу и произвођача на нивоу класе, односно стицање функција рада и управљања у личности произвођача и радног човека уопште. У том смислу, у ствари, и треба схватити за многе правнике вероватно потпуно неприхватљиву уставну одредбу да „нико нема право својине на друштвеним средствима за производњу”, јер она не значи ништа друго до оно што у наставку те одредбе и стоји — да „нико — ни друштвено-политичка заједница, ни организација удруженог рада, ни поједини радни човек — не може ни по којем правно-својинском основу присвајати производ друштвеног рада, ни управљати и располагати друштвеним средствима за производњу и рад, нити самовољно одређивати услове расподеле” (*Основна начела*, одељак III, ст. 4). А пошто је од сто негативних боља једна позитивна дефиниција, добро је што у наредном ставу и изрично стоји оно што из описаног значења самоуправљања логички проистиче — „Рад човека је једини основ присвајања производа друштвеног рада и основ управљања друштвеним средствима”.

Имају ли се у виду наведени моменти, као и чињеница да привредни процес не представља линеарни, него кружни ток, однос друштвене својине и дохотка показује нам се двоструким. Пође ли се од средстава за производњу као датих, доходак је друштвен зато што су она сама у друштвеној својини. Пође ли се од раније створеног дохотка као извора постојећих средстава за производњу и текућег дохотка као јединог извора из кога се могу увећавати, друштвено присвајање дохотка услов је и основа друштвене својине над средствима за производњу, пошто се иначе она морају свести на фонд који је формиран експропријацијом капиталистичке класе у време револуције. Средњи члан, преко којег се друштвена својина средстава за производњу и друштвени карактер дохотка повезују у јединствен аналитички низ, јесте самоуправљање. У том смислу друш-

твене својине над средствима за производњу нема и не може бити не само ако производним и другим друштвеним процесима управља неко други, а не сами произвођачи односно радни људи, већ и ако резултатима тих процеса, односно створеним дохотком, не располажу и о његовој расподели не одлучују ти исти произвођачи односно радни људи као његови ствараоци.

Целина слике коју у рудиментарном облику излажем, да бих на основу ње могао оцењивати основаност решења датих у *Нацрту устава СФРЈ*, не би се могла схватити ако се изрично не каже нешто што је напред већ поменуто, иако узгред — да друштвена репродукција има робни облик, односно да су основне организације удруженог рада материјално-производно издиференциране и друштвено релативно самосталне производне јединице. Самим тим, у ствари, констатовали смо да још немамо потпуно развијену друштвену својину, у значењу које је том појму Маркс придавао, односно да ни наше, самоуправно друштво, још није у свему „удружење слободних људи који раде друштвеним средствима за производњу и своје многобројне индивидуалне радне снаге самосвесно троше као једну друштвену радну снагу“ (Маркс, *Капитал*, том I, ћирилица, Београд, 1947, стр. 42). Сама по себи, међутим, та констатација ни најмање не противречи ономе што је напред речено, јер она не значи ништа друго до да не живимо у комунизму, него у прелазном периоду који њему води, односно у социјализму. А да између претходног, капиталистичког, и будућег, комунистичког, друштва прелаз не може бити остварен преко ноћи, најмање самим чином политичке револуције, недвосмислено су указали још класици марксизма и јасно показало читаво историјско искуство развоја социјалистичких земаља.

Да закључим овај мали теоријски увод. Доходак основне организације удруженог рада, будући створен друштвеним средствима за производњу и удруженим радом произвођача, у друштвеној је својини. Да би се друштвена својина, с друге стране, не само обнављала у проширеном обиму већ и уопште одржала, доходак се мора расподељивати тако да се проширивањем фонда друштвене својине истовремено проширује и материјална основа удруженог рада. А то значи да, како дохотком у целини, тако и оним његовим делом који је намењен проширеној репродукцији, као његови ствараоци, располажу удружени произвођачи, што не искључује, већ, како и наше искуство показује, претпоставља да се ближи критеријуми те расподеле утврђују и на нивоима изнад основне организације удруженог рада, односно самоуправним споразумима и друштвеним договорима, а под одређеним условима и законом.

Да ли је оваква природа и на њој заснована расподела дохотка у *Нацрту устава СФРЈ* доследно изражена? Мој је утисак да није и да би неке одредбе *Нацрта*, својом недореченошћу и неодређеношћу, у овој крајње важној и не мање сложеној области, могле створити простор за многе неспоразуме и дилеме. Да би се јасно утврдио о чему је реч, биће неопходно размотрити неколико чланова *Нацрта устава*.

Друштвену природу дохотка, пре свега, на генералан начин одређује чл. 15. *Нацрта*:

„Доходак, као резултат заједничког рада радника у основној организацији удруженог рада и укупног друштвеног рада, остварен у различитим облицима удруживања рада и средстава на основу деловања законитости тржишта и на самоуправној основи друштвено утврђених услова стицања дохотка, део је средстава у друштвеној својини и о њему одлучују радници у основној организацији удруженог рада, у складу са својим уставним правима.

Остварени укупан доходак у основној организацији удруженог рада представља материјалну основу права радника да одлучују о условима свог рада и расподелу дохотка и да стичу лични доходак”.

Ове одредбе, као што се види, у основи тачно изражавају друштвену природу дохотка, али би се она, по нашем мишљењу, могла изразити краће и јасније. Мислимо, пре свега, да би став 1. и став 2. требало да измене своја места, јер ако је основна организација удруженог рада ћелијски облик привредног живота, онда са њом треба и почети. Из садашњег става 2, даље треба избацити реч „укупан”, јер она може створити само забуну, пошто ни овим ни другим члановима није одређено каква је разлика између дохотка и укупног дохотка. Став 1. требало би такође преформулисати, јер је превише дескриптиван, што није неопходно, и усто дат у реченичној конструкцији која не одговара духу нашег језика. На тај начин, ако појединац може себи допустити слободу да предложи замену за оно што је радио читав тим, мислим да би чл. 15. и језички и садржински био много јаснији у следећој формулацији:

„Доходак остварен у основној организацији удруженог рада представља материјалну основу права радника да одлучују о условима и резултатима свога рада.

Као резултат заједничког рада у основној организацији удруженог рада и укупног друштвеног рада, доходак основне организације удруженог рада у друштвеној је својини”.

Сви остали елементи садржани у овом члану могу се изоставити, било зато што се подразумевају (стицање дохотка на основу деловања закона тржишта), било зато што проистичу из оног што је речено у самом чл. 15. (одлучивање о дохотку у складу са уставним правима) или што се регулишу члановима који следе (расподела дохотка, чл. 19, лични доходак чл. 20).

Следећа три члана регулишу извесна специфична питања те ћемо их само поменути: чл. 16. стицање дохотка у друштвеним делатностима и њихов однос према привредним делатностима; чл. 17. расподелу дохотка стеченог удруживањем рада и средстава основних организација удруженог рада и, најзад, чл. 18. начин располагања тзв. екстрадохотком. Пошто уставни Амандман XXI последњу одредбу није садржао, а она има извесног значаја за даља разматрања, указујемо да се, према чл. 18. *Нацрта устава СФРЈ* део дохотка који је „резултат рада у изузетно повољнијим природним условима или који је резултат изузетних погодности на тржишту или других изузетних погодности у стицању дохотка” изузима и усмерава у проширену репродукцију, тј. „користи се за развој организације удру-

женог рада у којој је остварен или за развој материјалне основе удруженог рада у целини, у складу са самоуправним споразумом, друштвеним договором и законом." Иако је веома тешко утврдити шта су то изузетне погодности, па тиме и екстрадоходак који треба одузети — а сваки се не може одузети, јер је он саставни део настојања да се сопствена цена коштања сведе испод нивоа друштвено-просечне — тако да је тешко веровати да ће се ова одредба често примењивати, начелно њој има места. Узгред речено, усвајање категорије екстрадохотка формално даје основа за разликовање дохотка од укупног дохотка, те тиме оправдава употребу другог у чл. 15. Ми ипак остајемо при ставу да такво разликовање не треба чинити, јер је, с обзиром на изузетни карактер екстрадохотка који се изузима јасно да је изведеног карактера, односно да „укупан доходак“ може представљати само збир „дохотка“ и тако схваћеног екстрадохотка, а не обрнуто, „доходак“ разлика „укупног дохотка“ и екстрадохотка.

С обзиром на специфичност питања која регулишу чланови 16—18, можемо рећи да глобално регулисање расподеле дохотка наставља тек чл. 19, који је, истовремено и најспорнији. Овај члан има три става, које ћу, прецизности ради, навести интегрално:

„Доходак распоређују радници у основној организацији удруженог рада за своју личну и заједничку потрошњу, за потребе проширења материјалне основе удруженог рада, за подизање радне способности радника и за потребне резерве.

Радници распоређују за своју личну и заједничку потрошњу део дохотка који је сразмеран њиховом раду и доприносуду успеху и развоју основне организације удруженог рада, који су дали својим радом и улагањем друштвених средстава, као минулог рада радника, у проширену репродукцију којим су допринели повећању дохотка у организацији и укупног друштвеног дохотка.

Део дохотка распоређен за непосредну личну и заједничку потрошњу радника, по издвајању средстава за законске и уговорне обавезе основне организације удруженог рада, за потребе заједничке и опште потрошње и изградње објеката друштвеног стандарда у друштвеној својини, распоређује се на поједине раднике у основној организацији као њихов лични доходак”.

Први став, као што се види, предвиђа основне врсте различитих намена дохотка. Као такав он, наравно, не смета. У облику у којем је дат, тај став, међутим, уопште није неопходан, прво, зато што наведене врсте или, боље рећи, групе намена дохотка нису једино могуће нити има потребе да се њиховим набрајањем тај круг уопште затвара и, друго, што у њему није ништа речено о критеријумима на основу којих се доходак расподељује на поједине врсте односно групе намена. Зато га, по нашем мишљењу, или треба допунити или сасвим изоставити.

Далеко је сложенија ствар са ставом 2, који, у ствари, чл. 19. и чини недореченим и нејасним, те ћемо се на њему детаљније задржати. Не одређујући критеријуме по којима се доходак основне организације удруже-

ног рада расподељује на различите намене, овај став ипак залази у сферу наменске расподеле, утолико што утврђује величину дела дохотка који се може употребити за личну и заједничку потрошњу радника. Остављајући по страни што је самим тим — будући да не регулише наменску расподелу читавог дохотка — парцијалан, овај став је неприхватљив и по начину на који одређује величину дела намењеног личној и заједничкој потрошњи. Поставља се, прво, питање шта за раднике представља „део дохотка који је сразмеран њиховом раду и доприносу успеху и развоју основне организације удруженог рада”, утолико пре што се у разрази тог става каже да је у питању допринос „који су дали својим радом и улагањем друштвених (да ли то значи само својим или и радом ранијих радника створеним? — А. В.) средстава, као минулог рада радника (оних о којима је реч у првом делу ст. 2, дакле који сада раде и распоређују доходак или и ранијих генерација — А. В.) у проширену репродукцију...”. Из свега што је наведено, како се и поновним читањем читавог става 2. члана 19. може закључити, јасно је само једно: да се по њему доходак дели на два дела — један сразмеран раду и доприносу успеху и развоју основне организације удруженог рада, који се намењује личној и заједничкој потрошњи, и други, који то није, о чијој намени, као и пореклу, није речено ништа.

Нејасност и недореченост ст. 2, чл. 19. може се тумачити на разне начине. Може се, прво, претпоставити да је реч о једној неуспелој формулацији, што је у случају када на једном тексту sukcesивно ради више људи, како је нацрт, претпостављамо и писан, сасвим могуће. Велика сличност овог става са ст. 1. тачке 3. уставног Амандмана XXI, међутим, такву могућност готово сасвим искључује. Може се, друго, претпоставити да се овим путем наставља разликовање између напред оспореног „укупног дохотка” и „дохотка”, тј. да се ставом 2. чл. 19. жели спречити преливање екстрадохотка у личне дохотке и фондове заједничке потрошње. Та могућност, међутим, такође не даје задовољавајуће решење, јер се доходак који остаје по одбитку екстрадохотка, сасвим сигурно, не може у целини наменити личној и заједничкој потрошњи. После доста размишљања над овим местом, по мојем мишљењу једном од критичних за наш привредни систем, дошао сам до закључка да нејасност и недореченост ст. 2. чл. 19. *Нацрта устава* потиче из теоријских спорова о природи дохотка, између којих законодавац односно уставотворац није хтео да се определи.

Не упуштајући се ближе у модалитете ових спорова, поменућу само да се друштвена природа дохотка у самоуправном друштву тумачи, у основи, на два начина. По једном, доходак није резултат само рада, већ и других чинилаца производње — пре свега средстава за производњу, која су у друштвеној својини. Према том становишту доходак није интегрална већ аморфна величина, која се састоји из два битно различита дела: једног који потиче од средстава за производњу, који, будући да су она у друштвеној својини, треба изузети и усмерити у фондове проширене репродукције, у радној организацији или изван ње; и другог, који је резултат рада и који се као такав може утрошити у непроизводне сврхе — за личну и заједничку потрошњу. На тај начин, ово схватање, у ствари, негира јединственост дохотка као примарне категорије социјалистичке расподеле,

претварајући га у функцију две друге, независно променљиве варијабиле — дохотка од рада, у крајњој линији плате, и дохотка од својине, који као својеврсна цена друштвених средстава за производњу обухвата вишак производа. У складу с оваквим схватањем, друштвеност дохотка мора се изразити тако што ће се из њега изузети не само екстрадоходак већ и онај део дохотка који није резултат рада.

Према другом схватању, пак, доходак као целина резултат је удруженог рада произвођача друштвеним средствима за производњу, која се, будући да сама не могу створити никакву вредност односно доходак, не могу јавити као засебан основ присвајања, већ само функционишу као материјална претпоставка удруженог рада. У складу с таквом његовом природом, удружени произвођачи треба да располажу читавим дохотком (што не значи и да га у целини употребе за непроизводне сврхе!), док би се друштвеност дохотка изражавала у друштвено, а то значи и у размерама класе, утврђеним критеријима његове расподеле на различите врсте односно групе намена.

У прилог сваког од ових схватања може се навести низ аргумената, који су у економској теорији доста познати и објашњени. Коликогод, стога, може бити теоријских спорова о релативној вредности једног и другог схватања, када је у питању самоуправна социјалистичка привреда чини се да дилеме не би могло бити. Уколико се, како је напред и изложено, у *Нацрту устава СФРЈ* полази од тога да „нико не може ни по којем правно-својинском основу присвајати производ друштвеног рада ни управљати и располагати друштвеним средствима за производњу и рад”, односно тврди „рад човека је једини основ присвајања производа друштвеног рада и основ управљања друштвеним средствима” (*Основна начела, одељак III, ст. 4. и 5.*) онда се не може оспорити право радницима у основној организацији удруженог рада да располажу читавим дохотком.

Зашто то право радника основне организације удруженог рада није нашло места у чл. 19, односно зашто је његовим ст. 2. отворена могућност да се то право ограничава, тешко је утврдити. Оно што је, међутим, сасвим јасно то је да ст. 2. такво ограничење уводи, и то на нејасан и недоречен начин. Јер формулација „део дохотка који је сразмеран њиховом (радника — А. В.) раду и доприносу успеху и развоју основне организације удруженог рада”, будући релативног карактера („сразмеран”), у ствари, и није никакво одређење, пошто сразмеран може значити трећину, половину, три четвртине или свих сто процената дохотка. И та неодређеност је и најслабија тачка ст. 2. чл. 19. *Нацрта устава*. Зато мислим да она таквом не може остати, већ да законодавац, односно уставотворац, ипак мора да се определи. Ако остаје на становишту да доходак није резултат самог рада већ и средстава за производњу као од њих засебног фактора производње, онда означено место треба да буде апсолутно а не релативно одређено. То јест, уместо „део дохотка који је сразмеран раду и доприносу развоју” — мора гласити „део дохотка који је резултат рада и доприноса развоја” итд. Да је ова одредба тако формулисана, међутим, њена несаслагласност с фундаменталним обележјима самоуправне робне привреде била би очигледна, те, између осталог, не би било потребно оволико речи да се то докаже.

По нашем мишљењу, пак, као и за све оне који знају о чему је реч, ст. 2. чл. 19. је неодржив и у облику у којем је дат, јер није у складу с принципима садржаним у *Основним начелима Нацрта устава*. Да је то тако, најзад, потврђује и ст. 3. овог члана у коме се, пошто је неодређеност ст. 2. очигледна, даје још једна, нова одредба дела дохотка који се намењује личној потрошњи. У том ставу, наиме, како смо и показали, предвиђа се: „Део дохотка распоређен за непосредну личну и заједничку потрошњу, по издавању средстава за законске и уговорне обавезе основне организације удруженог рада, за потребе заједничке и опште потрошње и изградње објеката друштвеног стандарда у друштвеној својини, распоређује се на поједине раднике у основној организацији као њихов лични доходак.“ Строго логички или, боље рећи, језички тумачећи овај став, излази да се из дела дохотка „намењеног непосредној личној и заједничкој потрошњи“ најпре издавају средства за законске и уговорне обавезе, што је очигледно неодрживо, јер се законске и уговорне обавезе подмирују из целог дохотка, а не из тог његовог дела. Ако занемаримо ову језичку непрецизност, пак, оно што овај став каже јесте да се на личне дохотке радника распоређује део дохотка који остаје после подмирења законских и уговорних обавеза и издавања за фондове радне организације (пословни, резервни и фонд заједничке потрошње). А то је нешто сасвим друго од одредбе садржане у ст. 2. чл. 19.

Ако се отклони ова противречност између ст. 2. и ст. 3. чл. 19, односно ако се задржи само једна а не две одредбе о наменској расподели дохотка, онда ст. 3, у ствари, и није неопходан, јер о расподели личних доходака говори следећи, чл. 20. *Нацрта устава*. И тек ту, када је наменском расподелом одређен фонд личне потрошње основне организације удруженог рада, апсолутни износ онога што се расподељује на личне дохотке, може се јавити релативан принцип. Сразмерно раду и допринос у развоју, дакле, може се између појединих радника расподељивати фонд личне потрошње основне организације удруженог рада, а не и сам доходак на део који је намењен личној и заједничкој потрошњи и преостали део. На тај начин, као критеријум за расподелу фонда личне потрошње, принцип расподеле према раду дефинисао је и сам Маркс, предвиђајући да „поједини произвођач добија назад од друштва — после одбитака — тачно онолико колико му даје“ (Маркс, *Критика Готског програма*, Култура, Београд, 1950, стр. 21).

Имајући све што је речено у виду, мислим да се сва три става чл. 19. *Нацрта устава*, уколико се прихвате наведена позитивна одређења друштвене природе и расподеле дохотка, могу свести на један, који је, опет у основи садржан у ст. 1. тачке 4. уставног Амандмана XXI. Сједињујући тај став са ст. 1. чл. 19. *Нацрта устава*, први став тога члана могао би, приближно, гласити:

Радници у основној организацији удруженог рада, у складу са основама и мерилима утврђеним самоуправним споразумима и друштвеним договорима, утврђују основе и мерила распоређивања дохотка основне организације удруженог рада и у складу са њима одлучују о његовој расподели.

С обзиром на могућност непостојања самоуправних споразума и друштвених договора, односно њихово непоштовање од стране оних који га нису потписали, или чак јесу, као и друге потребе, овом ставу требало би додати још један, у којем би се оставила могућност законског регулисања ове материје, како то и чини ст. 2. тачке 4. садашњег уставног амандмана, који се готово у целини може пренети у нови устав.

Против оваквог решења расподеле дохотка у *Уставу СФРЈ* данас говори само један моменат — а то је да материју расподеле дохотка регулишу републички закони односно друштвени договори. Ма колико, као политички договор република, тај аргумент био значајан, за одлуку о читавој ствари релевантна су још најмање два друга момента. Прво, наведено регулисање расподеле дохотка, будући да проистиче из друштвене својине и самоуправљања као темеља нашег друштвено-економског уређења, системског је карактера те зато и има места његовом нормирању у *Уставу СФРЈ*. И друго, такво решење уопште не претпоставља да се на нивоу Југославије, било законом било друштвеним договором, утврђују мерила расподеле дохотка, већ би, у ствари, деловало у првом реду као оквир за доношење тих договора и закона у републикама и покрајинама. А да је тај оквир неопходан, данас уопште није тешко доказати, прво зато што је различит пут регулисања наменске расподеле дохотка у појединим републикама и покрајинама већ на путу да значајно диференцира наш привредни систем и, друго, зато што смо до пре неколико дана били у ситуацији да одлукама о замрзавању личних доходака у непривредним делатностима, донетим на нивоу Југославије, привремено и једним делом, буду стављени ван снаге друштвени договори о расподели дохотка и личних доходака у свим републикама и покрајинама.

Имајући у виду, дакле, да у прилог наведеног регулисања расподеле дохотка у основним организацијама удруженог рада говоре и теоријски, привредно-системски и практични, економско-политички разлози, ја сам себи и допустио слободу да предложим другачија решења чл. 15. и чл. 19. *Нацрта устава СФРЈ*.